

О. Веселова

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ГОЛОДОМОРМ 1932-1933 рр.: ПРИЗВІДЦІ ТА ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ

Про найстрашнішу національну катастрофу українського народу – голод-геноцид 1932-1933 рр. існує значна історіографія. Оpubлікований 2001 р. бібліографічний покажчик “Голодомор в Україні 1932-1933 рр.” нараховує понад 6 тис. назв¹. Особливо активізувалися дослідження цієї складної теми до 70-х роковин лихоліття. Вона знайшла висвітлення в ґрунтовній колективній монографії українських істориків “Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки”², книгах Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Інституту історії України НАН України “Голодомори в підрадянській Україні”³, “Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка”⁴ та ряді інших видань.

В цілому тема голодомору вивчена. Настав час її поглибленого дослідження.

Відомим є визначення геноциду за Конвенцією ООН. “Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього” від 9 грудня 1948 року. Це – дії, скоєні з наміром знищення повністю чи частково будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, тобто різновид національної політики, спрямований проти конкретного етносу з метою його зникнення через фізичне винищення. Складові геноциду: навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на її повне або часткове винищення, та дії, розраховані на недопущення дітонароджування в середовищі такої групи⁵, прямо характеризують геноцид українського народу голодомором початку 30-х років ХХ століття.

Саме так діяв московський центр радянської імперії – СРСР, здійснюючи злочин геноциду щодо українського народу. З’ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Він був штучний, рукотворний, породжений тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної держави. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України – рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Замовчувані за комуністичного режиму документи – постанови, спецповідомлення, доповідні записки, листи і п. вищих центральних

та регіональних органів партійно-державної влади, свідчення людей, які пережили голод і вижили, та очевидців, розкривають технологію творення людомору-33, перетворення людей на кріпаків, безправних рабів - непосильні зверхнадмірні податки, подвірні обшуки так званими "активістами" з метою вилучення зерна, овочів, запасів кожної родини. Позбавлення українських селян продуктів харчування призвело 1931 р. до голодування, 1932 – до голоду, 1933 р. – до масової смертності селян України. За даними різних дослідників, голодомор поглинув від 3,5 до 10 млн людей.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й.Сталіна - генерального секретаря ЦК ВКП(б), всі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед, зерна, знаходилися в його руках. Вказівки "батька народів" та його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В. Молотова, Л. Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював владу у комуністичній імперії, його особистих директив, настанов-вимог В. Молотова, Л. Кагановича та ін. призвідців голоду-геноциду.

В колоніально залежній Україні беззаперечно мали виконуватись й реалізовувались директиви партійно-радянського уряду СРСР Компартією (більшовиків) України та її радянським урядом, очолюваними С. Косіором, П. Постишевим. В. Чубарем та ін. Владна вертикаль, каральний апарат, постійно перебуваючи під пресингом московського центру, домагалися шляхом жорстокого терору проти селянства здачі усього наявного у колгоспах і населення продовольчого, страхового, насінневого, фуражного зерна.

В листопаді 1932 р. партійно-державними органами було розроблено спеціальну інструкцію щодо організації хлібозаготівель в одноосібному секторі України, за якою за невиконання плану зернопоставки передбачалося позбавлення власників земельних наділів та виселення із сіл в інші райони чи області. За постановою РНК УСРР від 24 листопада

1932 р. облвиконкомам дозволялося вдвічі збільшувати розміри штрафів за невиконання планів в одноосібному секторі.

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше – селян у "приховуванні зерна", його "розбазарюванні", "розкраданні", "саботажі хлібозаготівель", "антидержавній діяльності" тощо. Місцеві керівники в свою чергу у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої "допомоги" відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення "заготівельниками", на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів.

"Активісти" насильно забирали під час подвірних обшуків у селян всі продукти, заготовлені на зиму, нерідко били й навіть вбивали людей. ЦК КП(б)У і уряд УСРР кожну п'ятиденку, а часто і щоденно розглядали питання про хлібозаготівлі в областях, приймали постанови і слідували, аби на місцях рішення виконувалися. У листі Сталіну від 8 грудня 1932 р. Косіор зазначав: "Погано перевіряється в областях виконання директив ЦК і обкомів, завдяки чому ряд серйозних заходів або зовсім не проводиться, або проводиться слабо, або ж перекручується (натурштрафи, вилучення розкраденого хліба, репресії до управлінців, вилучення колгоспних фондів).

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них – неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК з відміткою "таємно вручити в закритому пакеті" від 3 грудня 1932 р.: "Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, вилловлювання спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель".

Репресивними засобами творення геноциду були заборона пересування, виселення як "куркулів", так і цілих хуторів, сіл, станиць. "Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контррево-

---

люційної, усіх жителів за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар й худобу виселених”, – йшлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях”.

П.Постишев на XII з’їзді КП(б)У в січні 1934 р. визнав: “Треба прямо й цілком певно сказати, що репресії були в ці проривні роки вирішальним методом керівництва партійних організацій України”.

За тотальної викачки зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудодні. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися.

А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на чорні дошки, відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду в області. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1932 р. відряджено Косіора – в Одеську, Чубаря й Скрипника – в Дніпропетровську, Затонського й Саркиса – в Київську, Любченка й Сухомлина – у Вінницьку, Голода й Карлсона – в Чернігівську, Петровського, Михайлика й Дудника – в Донецьку, Хатаєвича – в Харківську області. Додатково мобілізувалися на виконання цього ж директивного завдання керівні працівники центральних установ.

Одним з репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від того здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечею, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли. Репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 30 жовтня 1932 р. “Про хлібозаготівлі в колгоспах” наказував: “ввести натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м’ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі для даного колгоспу м’яса як по усупільненій так й індивідуальній худобі колгоспника”. Причому, накладання натурштрафів не звільняло господарства від вста-

---

новленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з “умілою репресією” проти “злісних контрактантів, утаювачів хліба”, проти “розбазарювачів колгоспних хлібних й фуражних фондів”. В Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено “за невиконання хлібозаготівлі” з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч.ІІ) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років - 6 осіб, від 5 до 7 років – 10...”

“Інструкція про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі (затверджена ПБ ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р.) провіщала: “5. Господарства, в яких виявлено закопаний в ямах хліб, за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву, повинні підлягати суворим судовим репресіям. Найбільш злісні повинні виселятися за межі району й області... 11. Щодо куркульських господарств, для рішучого придушення їх спротиву хлібозаготівлям, в усіх випадках невиконання ними твердого завдання з хлібоздачі, найбільш жорсткі й суворі з перерахованих тут заходів, в тому числі, продаж всього майна, арешт й виселення за межі області повинні застосовуватися негайно”. А постанова ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1932 р. наголошувала: “Повністю припинити з отриманням даної директиви (“Про колгоспні фонди”) видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, незадовільно виконуючих план хлібозаготівель, ...негайно організувати повернення незаконно розданого хліба й повернути його на виконання плану хлібозаготівель. Голів правління цих колгоспів (як комуністів, так і безпартійних) притягти до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням невірної виданого хліба...”

Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалось зараховувати як нібито видане їм на трудодні, а лишки начебто виданого хліба – на виконання плану хлібозаготівель.

В постанові окремим пунктом вказувалося: “3. Надати право РВК’ам перераховувати у фонд хлібозаготівель усі натурфонди, створені в колгоспах, зовсім незадовільно виконуючих плани хлібозаготівель”.

18-20 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У Раднарком УСРР наказали здати в рахунок держпоставок всі колгоспні хлібні фонди, крім насінневих, а також забрати у людей (кому були видані) зернові аванси як, начебто, “незаконні”.

В додатку “Обкомам і РПК” до протоколу ПБ від 29 грудня 1932 р. наголошувалось: “До сих пір ще районні працівники не зрозуміли, що першочерговість хлібозаготівель в колгоспах, що не виконали своїх зобов’язань перед державою, означає, що усе наявне зерно у цих колгоспах, в тому числі, і так звані насіннєві фонди, повинно бути першочергово здано в план хлібозаготівель. Саме тому ЦК ВКП(б) відмінив рішення ЦК КП(б)У від 18 листопада про невивіз насіннєвих фондів, як рішення, послаблююче наші позиції в боротьбі за хліб. ЦК КП(б)У пропонує стосовно колгоспів, що не виконали план хлібозаготівель, негайно, упродовж 5 - 6 днів вивезти усі наявні фонди, в т.ч. так звані насіннєві, на виконання плану хлібозаготівель. Будь-яку затримку у вивезенні цих фондів ЦК буде розглядати як саботаж хлібозаготівель з боку районного керівництва й уживе відповідні заходи. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор”.

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло ряд рішень стосовно Дніпропетровської області: “вислати 700 сімей з 20 - 25 сіл основних відстаючих районів, тт.Карлсону і Реденсу організувати висилку на північ злісних елементів і куркулів (без сімей) кількістю 700 осіб. Скласти список виключених чисельністю до 50 з партії для негайної висилки в концтабір. Просити ЦК ВКП(б) затвердити це рішення”. Політбюро прийняло рішення про посилення репресій щодо “злісних нездавців хліба одноосібників”: “Запропонувати Дніпропетровському та Харківському обкомам стосовно злісних одноосібників застосувати на основі постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. розпродаж усього їх майна, а також позбавлення повністю усієї присадибної землі і усіх будівель. Щодо Харківської області цю міру застосувати стосовно приблизно 1000 господарств, Дніпропетровської – 500 господарств”.

23 грудня 1932 р. за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна усім членам і кандидатам ЦК і ЦКК, усім секретарям національних ЦК, крайкомів і обкомів та відповідним головам раднаркомів і головам виконкомів, усім секретарям райкомів і усім головам виконкомів, усім членам-партійцям колегії наркомзему СРСР і наркомрадгоспів були розіслані до відома друковані витяги з повідомлень про “саботаж хлібозаготівель у Харківській і Дніпропетровській областях й внутріколгоспному шкідницькому угрупованню на Кубані:

1. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР вважають, що без негайної організації корінного переламу хлібозаготівель в Дніпропетровській,

Одеській і Харківській областях України... план... провалюють українські працівники через несерйозне ставлення до завдань партії й уряду.

2. ЦК ВКП(б) й РНК СРСР доручають Кагановичу й Постишеву негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і РНК УСРР, засісти у вирішальних областях особливоуповноважених ЦК ВКП[б] й РНК СРСР, поділивши працю з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем, й ужити необхідних заходів організаційного й адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель” – це зміст таємної записки прямим проводом Косіору. В ній, як у дзеркалі, бачимо призвідців голоду-геноциду.

В партійно-державних документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудодні до виконання плану хлібозаготівель.

Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те ж саме – обкомів – райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі – витoki й причини геноциду.

Витворювались все нові й нові методи позбавлення сільського населення продуктів харчування.

Один з багаточисленних засобів творення геноциду – на урядовому рівні організація й дії так званих буксирних бригад. “Організувати бригади з колгоспних активістів колгоспів (даного села чи сусідніх), які виконали план хлібоздачі, або таких, що наближаються до його закінчення для сприяння повному виконанню хлібозаготівельного завдання в одноосібному секторі”, – директивував ЦК КП(б)У рішенням “Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах і в сільських парторганізаціях” від 11 листопада 1932 р. До 1 грудня організувати на Україні не менше 1100 таких бригад колгоспників, в тому числі по областях: Вінниця –200, Чернігів – 100, Одеса –500, Донбас – 50, Київ – 300, Харків – 350, Дніпропетровськ – 50”, – йшлося в постанові за власним підписом Косіора. А в рішенні від 1 грудня 1932 р. вказувалося: “Всеукраїнському штабу буксирних бригад забезпечити найбільш відсталі райони буксирними бригадами сусідніх районів по 35 – 40 осіб кожну”. Подібного роду бригади, яких селяни називали “буксирами”, були справжніми бандитами-грабіжниками.

Один із засобів творення геноциду – занесення сіл на чорну дошку. За компартійним рішенням введення чорних дощок було заплановано начебто “з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель”: 1.Встановити занесення на чорну дошку колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба

за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі”, – зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У і особисто підписаній Косіором.

Найбільше на чорні дошки станом на 2 грудня 1932 р. було занесено колгоспів у Дніпропетровській області – 228 в 44 районах, у Вінницькій – 44 колгоспи в 42 селах 8 районів, у Київській – 51 колгосп в 48 селах 19 районів, у Харківській – 23 колгоспи в 16 селах 9 районів і п. Обкоми зобов'язувалися негайно повідомляти ЦК про занесення колгоспів на чорні дошки.

В той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, йшов вивіз зерна на Захід. 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го – 5,2, 1932-го – 5,1, 1933-го – 1,8 млн т⁶. Наведемо дані з протоколу засідання політбюро КП(б)У за участю Молотова 17-18 листопада 1932 р.: “5. Зобов'язати Заготзерно відвантажити зверх експортного завдання, що є, не пізніше 8 грудня 99 тис. т пшениці, в т.ч. Москві – 50 тис. т, Іваново – 10 тис.т, Закавказзю – 20 тис.т, Горькому – 10 тис.т, Криму – 4 тис. т.” ...пшеничного борошна... Ленінграду – 14 тис.т, Закавказзю – 5 тис. т, Москві – 1,5 тис.т, Білорусі – 2 тис.т...”. Постанова бюро Миколаївського міськпарткому від 15 грудня 1933 р. свідчить про вантаження експортних хлібних пароплавів: “З метою забезпечення вантаження усіх пароплавів у порту під хліб до 25.XII ц.р., встановити норму завезення хліба на елеватор 35 т на добу. Встановити окремо добову норму: 1) Торговий порт – 1120 т, 2) Транс. [портна] артіль - 20 площадок і 20 фургон[ів] – 500 т...”. Усього на добу: 2075 т.*

“...Попередити керівників усіх організацій, працюючих на вантаженні хліба, що за порушення виконання даного графіка [10 днів] [винні] будуть притягнуті до ...відповідальності”, - йшлося в документі.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із забороною виїзду виснажених голодом селян з України. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву “у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України” для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху “(т.Лаврицеву)” та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право

---

* Підрахунки автора.

виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України.

Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людодїдство. Україна стала могилищем, в якому опинилися, мільйони безневинно убієнних українських селян та їх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, ін. регіонів СРСР.

Таким чином, аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, дає підстави стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та ін. постанови були нормативно-правовою основою творення голодомору в Україні. Документи свідчать про цілеспрямованість позбавлення українського селянства продуктів харчування задля фізичного винищення. В січні 1933 р., виступаючи у Києві, Постишев підкреслював: “Партія зробила гераклову працю з ліквідації націоналістичних елементів на Україні”⁷. У даному вислові – ініціатори й виконавці страхітливого злочину. Документи розкривають антиукраїнську суть політики Москви.

По-різному висвітлюються питання про відповідальність за організацію штучного голодомору й загибель мільйонів людей. Без винятку всі дослідники покладають відповідальність за нього на Й. Сталіна та найближче його оточення, найперше – на В. Молотова, Л. Кагановича і П. Постишева. Значною мірою вина лежить на виконавцях їх волі в Україні – С. Косіорі, В. Чубарі, Р. Хатаєвичу, Г. Петровському та ін. Багато дослідників, авторів свідчень цілком справедливо вважають, що особливу відповідальність за геноцид має нести ВКП(б) як “керівна й спрямовуюча сила суспільства”, як інструмент втілення в життя рішень вищого керівництва СРСР. Адже постанови партійних органів були обов’язковими для виконання органами державними. Втілюючи в життя ідеологію формування “нової” людини, партія пропагувала класовий антагонізм, насильство, винищення мас населення, щоб “не заважали” побудові так званого “світлого майбутнього”. При цьому слід обов’язково зауважити, що в лавах компартії було багато порядних людей, ідеалістів-мрійників, які щиро вірили в

міфічний “комунізм”. Багатьох з них було репресовано, дехто покінчив життя самогубством, їх місце займали такі ж чесні чорнороби партії. Однак багато як у верхніх ешелонах влади, так і серед місцевих керівників-комуністів і молодіжної ланки партії – комсомольців, різного рангу “уповноважених” було кар’єристів, боягузів, садистів, катів, які за настановами “вождів”, кремлівських чи місцевих, чинили насильство й свавілля над українським народом.

Відверте пограбування селян – такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, чорні дошки, заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та цілий ряд інших. Нелюдськими засобами творення цілеспрямованого, ретельно спланованого голоду-геноциду Україна в 1932-1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид проти українського народу 1988 р. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, визначено в постанові Верховної Ради України. Голодний мор засудили парламенти Канади, Аргентини, Австралії, спільну заяву з голодомору підписали представники 30 країн – членів ООН – Азербайджану, Білорусі, Єгипту й ін.⁸ Постанову про геноцид в Україні на основі клопотання, поданого Державним органом самоврядування українців Угорщини одноголосно прийняв парламент Угорщини⁹.

Схиляючись перед пам’яттю жертв людомору, ми не повинні заспокоюватись на відзначенні 70-х роковин трагедії, наполегливо працювати далі, аби наші наукові розробки допомагали виховувати молодь, дітей патріотами, які не допустять подібного жахіття, визнанню голодомору геноцидом на світовому рівні.

-
1. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. - Одеса-Львів: Вид-во М.П.Коць, 2001. – 656 с.
  2. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - Київ: Наукова думка, 2003.- 888 с.
  3. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). - Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – 724 с.

-
4. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар.наук.-теорет.конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. - Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. – 596 с.
  5. Международная защита прав и свобод человека. Сб.документов. – М.: Юрид.лит-ра, 1990. – С.99.
  6. Нариси історії України ХХ століття. - К.: Генеза. - 2002. – С.69.
  7. Цитується за: Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року. – Київ. – 2003. – С.48.
  8. Факты. – 2003. – 14 грудня.
  9. День. – 2003. – 26 листопада.